

ДО УЧАСТІ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА В ДРУГІЙ УКРАЇНО-ВІРМЕНСЬКІЙ СЕСІЇ: ПОШУКИ ВІДОМОСТЕЙ ПРО ВІРМЕНОЗНАВЦЯ ОЛЕНУ НІКОЛЬСЬКУ

Ярослав Романович Дашкевич належить до когорти тих українських істориків, які здійснили визначальний вплив на різкий поворот світоглядних орієнтирів сучасної вітчизняної гуманітаристики. Він був одним з небагатьох, хто протягом 1960–1980-х рр. послідовно і наполегливо стверджував українську національну ідею і, відповідно, національну історіографію. Дослідник І. Гирич зазначав, що вчений був “абсолютно безкомпромісний, коли йдеться про національний інтерес, у якому він максимально контрастний (чорно-білий). Він не приймає напівтонів. Там, де є упосліджені права української нації (чи це політичний виступ чи праця історика), Ярослав Романович стає принциповим полемістом. ...”¹. Подібне відмічав Я. Калакура: “Виступаючи проти ідеологізації історіографії, Я. Дашкевич постійно підкреслював, що історик має виходити з принципу україноцентризму, керуватися українським, а не чужим національним інтересом. Україноцентризм означає, що весь історичний процес, усі події, факти, явища та постаті минулого й сучасності повинні розглядатися під українським кутом зору, оцінюватися через призму українських інтересів, утвердження українських цінностей. ...”². Не випадково саме оцінка постаті найвизначнішого українського історика і політичного діяча М. Грушевського для Дашкевича була тим глибоким вододілом, “між справжніми українськими істориками та істориками, котрі обслуговують радянську ідеологію і є заручниками системи. ...”³ Тому не випадково І. Гирич проводить паралелі між посталями Я. Дашкевича, В. Антоновича, М. Грушевського та В. Липинського⁴.

Попри те, що коло наукових інтересів Я. Дашкевича було надзвичайно широким, його праці вирізняли послідовний документалізм, скрупульозне

¹ *Гирич І.* Від Данила Галицького до Омеляна Прицака: штрихи до історіографічних студій Ювіляра // Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2006, с. 14.

² *Калакура Я.* Історіософські та історіографічні аспекти творчості Ярослава Дашкевича // Лицар Духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославові Дашкевичу. Львів, 2011, с. 43.

³ Там само, с. 40.

⁴ *Гирич І.* Ярослав Дашкевич: нерозривність науки і суспільно-політичного життя // Ярослав Дашкевич. “Учи неложними устами сказати правду”: історична есеїстика. К., 2011, с. 12.

вивчення джерел і опрацювання літератури, загалом: позитивізм + націоналізм. Проте світову славу Я. Дашкевичу принесли вірменознавчі студії, про що промовляє, наприклад, запрошення його на вірменознавчу кафедру Гарвардського університету⁵.

Вірменістика стала темою кандидатської дисертації Я. Дашкевича, яку він розробляв з 1959 р., після того як йому “зарубали” попередню “Розвиток західно-української літературної критики 1919–1939 рр.”⁶ Тож, вчений доклав багато зусиль до відродження в Україні вірменознавства і орієнталістики загалом, що зазнали нищівного розгрому в 30-ті рр. ХХ ст. Однак ця тема не була випадковою. Вірменією та вірменською культурою Я. Дашкевич зацікавився ще будучи в ув’язненні⁷. Показовим є те, що і у вірменознавчих студіях вченого, дослідники виділяють “встановлення ним зв’язку вірменських істориків в Україні з історією самої України”, що дало змогу залучити їх праці не лише до історії вірменських громад, а й до історії України⁸. Тому не випадково першою опублікованою книгою вченого стала монографія “Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков: (Историографический очерк)” (Єрван, 1962). Відповідно, у доповіді на всеукраїнській нараді з питань сучасної української археографії (грудень 1988 р.) Я. Дашкевич зосередив увагу на проблемі вивчення і публікації східних джерел з історії України, серед яких важливе місце відводилось саме вірменським джерелам⁹.

Особа Я. Дашкевича привертала і привертає увагу дослідників¹⁰, однак, враховуючи багатогранність і неординарність постаті, до цілісного створення образу вченого ще далеко. На разі стоїть завдання дослідження окремих сторінок життя і творчості, і насамперед введення в науковий обіг значного джерельного масиву, серед яких важливе місце посідають джерела

⁵ Сисин Ф. Ярослав Дашкевич як історик України // Лицар Духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославі Дашкевичу. Львів, 2011, с. 14–15.

⁶ Сварник Г. Передмова // Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / Упорядники Р. Дзюбан, Г. Сварник. Львів, 2009, с. XXV.

⁷ Бардачян К. Ярослав Дашкевич як вірменіст // Лицар Духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославі Дашкевичу. Львів, 2011, с. 21.

⁸ Там само, 2011, с. 24.

⁹ Див.: Дашкевич Я.Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). К., 1988, с. 62–64.

¹⁰ Див., напр.: Вибрана бібліографія публікацій про Ярослава Дашкевича // Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик / Уклад. М. Кривенко; Авт. вступ. ст. А. Содомора; Наук. ред. Л. Ільницька. Львів, 2007, с. 25–29; Лицар Духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославі Дашкевичу. Львів, 2011, 144 с.+16 с. кольор. іл.

особового походження¹¹. Значним за обсягом є епістолярій Я. Дашкевича, який є унікальним за обсягом та інформативністю джерелом. С. Білокінь назвав листуванням Ярослава Дашкевича з Юром Меженком “коментарем до їхньої епохи”¹². Значний масив цього епістолярію вже введено в науковий обіг¹³, до того ж частина самим Я. Дашкевичем¹⁴. Епістолярій дає змогу встановити коло особистого спілкування вченого та розкрити цілу низку мікротем його біографії.

Так, у процесі підготовки Я. Дашкевичем доповіді на українсько-вірменську сесію за темою: “Вклад української історіографії в дослідження вірменських колоній в Україні”, яку можна було б також назвати “Репресоване вірменознавство в Україні”, вчений зав’язав контакти з Д. Гордєєвим та С. Таранушенком. На той час пошук потрібної інформації був дуже ускладнений. Особливо це стосувалось інформації щодо осіб, які не влаштовували режим. Ці вчені викреслювались зі словників та енциклопедій, їхні праці заборонялись і вилучались з бібліотек. З іншого боку, було взагалі небезпечно цікавитися подібними постатями. Тому Я. Дашкевич наполегливо, але, в той же час обережно, шукає потрібну йому інформацію, насамперед про Олену Нікольську.

У цьому контексті варто відмітити й те, що одним з магістральних напрямків досліджень Я. Дашкевича була біографістика. Він повернув, або й просто вписав до історії цілу плеяду постатей української історії¹⁵.

¹¹ Див. наприклад: *Калинець І.* Він достойно вступив у вічність... // Лицар Духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославу Дашкевичу. Львів, 2011, с. 88–93; *Содомира А.* У світлинах пам’яті // Лицар Духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославу Дашкевичу. Львів, 2011, с. 114–119; *Шухевич Ю.* Спогад про друга // Лицар Духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославу Дашкевичу. Львів, 2011, с. 86–87.

¹² *Білокінь С.* Ярослав Дашкевич: шлях у науці // Лицар Духу: Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославу Дашкевичу. Львів, 2011, с. 48; пор.: *Фелонюк А.* Ярослав Дашкевич та Іван Бутич у світлі взаємного листування // Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / Упоряд. А. Фелонюк. Л., 2012, с. 24.

¹³ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / Упорядники Р. Дзюбан, Г. Сварник. Львів, 2009, 347 с.: іл.; Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / Упоряд. А. Фелонюк. Л., 2012, 296 с.; *Мицик Ю.* Листи Ярослава Дашкевича до Юрія Мицика // Український археографічний щорічник, 2012, вип. 16–17, с. 581–602; *Наулко В.* Мої зустрічі з Ярославом Дашкевичем // Український археографічний щорічник, 2012, вип. 16–17, с. 570–580.

¹⁴ *Дашкевич Я.* Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр. // Східний світ, 1995, № 2 / 1996, № 1, с. 34–58; Андрій Ковалівський. З листування 1964–1965 рр. / Публ. Я. Дашкевича // Україна в минулому. К.; Львів, 1996, вип. VIII, с. 8–53.

¹⁵ Див., наприклад: *Дашкевич Ярослав.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2006.

С. Білокінь відносить біографістику Я. Дашкевича до періоду незалежності. На думку вченого, поява розвідок, наприклад, про Ілька Борщака, Надію Суровцову, батьків – Олену Степанів і Романа Дашкевичів та інших було очевидним “здобутком незалежності”¹⁶. Однак бібліографія Я. Дашкевича¹⁷, та його наполегливий пошук біографічних даних про О. Нікольську, показує, що і в попередні роки він присвячував вагомому увагу видатним постатям української історії, зокрема історичної науки, в тому числі тим, хто був “поза режимом” як харківська дослідниця.

Природно, що у своєму пошуку Я. Дашкевич звернувся насамперед до відомого харківського сходознавця – арабіста А. Ковалівського, власне з цієї теми і зав’язалось заочне знайомство двох вчених, а перша особиста зустріч відбулась лише в наступному 1963 р.¹⁸ “За традицією”, львівський вчений вийшов на харківського колегу за рекомендацією: “Мені порадила звернутися до Вас вихованка Вашого ун[іверсите]ту Гаяне Пінгірян, що перебуває якраз тепер у Львові...”¹⁹. Я. Дашкевича і А. Ковалівського поєднувало зацікавлення Сходом, у контексті першого етапу листування, безпосередньо сходознавством в Україні. В тих же роках – кінець 1950-х – початок 1960-х рр. А. Ковалівський також опублікував низку статей історіографічного характеру²⁰. Вчений повідомляв львівському колезі в листі від 19 серпня 1962 р., що займається життєписом А. Кримського і має у Харківському університеті плановою темою “Сходознавство у Києві в ХІХ–ХХ вв. до Жовтневої революції”²¹.

Вже в першому листі до А. Ковалівського Я. Дашкевич цікавився посталями українських сходознавців і тюркологів, насамперед Т. Груніним²². У листі від 31 липня 1962 р. Дашкевич повідомляє Ковалівському про підготовку нариса про українське вірменознавство і пише, що його “цікавить, хто це така О.А. Нікольська з Харкова, прізвище якої зустрічається

¹⁶ Білокінь С. Ярослав Дашкевич..., с. 58.

¹⁷ Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик / Уклад. М. Кривенко; Авт. вступ. ст. А. Содомора; Наук. ред. Л. Ільницька. Львів, 2007.

¹⁸ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр., с. 34.

¹⁹ Лист Я. Дашкевича до А. Ковалівського від 27 серпня 1961 р.: Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр., с. 37.

²⁰ Див., наприклад: Ковалівський А.П. Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі // Учені записки Харківського державного університету. Харків, 1957, т. 89: Труди історичного факультету, с. 359–396; Ковалівський А.П. Вивчення Сходу у Харкові і Харківському університеті з кінця ХVІІІ – до середини ХХ ст. // Ковалівський А.П. Антологія літератур Сходу. Харків, 1962, с. 5–111.

²¹ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр., с. 40.

²² Там само, с. 37.

досить часто в зав'язку з дослідженням вірменського середньовічного ілюмінаторства"²³, і тут сам повідомляє колезі свіжі новини про Т. Груніна²⁴. У своїй відповіді від 19 серпня 1962 р. А. Ковалівський подав деякі відомості про О. Нікольську, яку “він знав у свій час у Харкові”. Вчений відмітив, що вона належала до гуртка учнів Ф. Шміта, “прекрасного лектора, візантиніста й оригінального теоретика мистецтва”, а “старшими учнями Ф. Шміта були Д. Гордєєв, який спеціалізувався по мистецтву Кавказа і зараз живе й працює в Тбілісі, й проф. Гріневич”. З листа дізнаємось, що молодшу групу учнів Шміта, до якої належала О. Нікольська, очолив В. Зуммер. До цієї ж групи, в галузі історії українського мистецтва, належав і С. Таранушенко²⁵. А. Ковалівський відмітив, що “років два тому у Харкові був Д. Гордєєв... Він мені докладно розповів про всіх згаданих осіб, – хто помер, хто ще живий і де живе. На жаль, подробиці я зараз забув, зокрема не пам'ятаю, що саме він казав про Є. Нікольську. Краще всього Ви напишіть йому безпосередньо: Профессор Гордєєв Дмитрий Петрович. Тбилиси, Московская улица, № 3. Місце його роботи: Тбилиси, ул. Кецохвели, № 1. Госуд[арственный] музей искусств Груз[инской] ССР”, тут же адресант додав: “Варто було б розшукати в Києві й С. Таранушенка”²⁶.

Дмитро Петрович Гордєєв (1889–1968 рр.), як і О. Нікольська, належить до числа “темних” постатей української історії. Народився він у Харкові у сім'ї відомого вченого і громадського діяча П. Гордєєва. Навчаючись у Харківському університеті Д. Гордєєв захопився лекціями Ф. Шміта, що й визначило його подальшу наукову діяльність. Після більшовицького перевороту вчений покинув Харків і перебрався в Тифліс, де, між іншим, став учасником і хронікером тифліської групи футуристів. 1926 р. вчений повертається до Харкова, на посаду керівника секції загального мистецтва

²³ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах..., с. 38.

²⁴ Грунін, Тимофій Іванович (1898–1970) – мовознавець, сходознавець. Учень А. Кримського. Випускник Московського інституту сходознавства (1927). Викладач курсів сходознавства (1927–1930) при Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства. З 1931 р. – науковий співробітник катедри арабсько-іранської і тюркменської філології ВУАН. Протягом 1934–1936 рр. – співробітник Українського НДІ Близького Сходу. Наприкінці 1930-х рр. був заарештований. Після звільнення працював у Москві. Про Т. Груніна згадував Я. Дашкевич у французькому варіанті статті по матеріалах сесії: *Dachkevych Ya. Les études arméniennes en Ukraine aux XIX-e et XX-e siècles // Revue des Études Arméniennes. Nouvelle série, 1964, t. 1, p. 401*; присвятив вчений колезі і дві окремі публікації: *[Дашкевич Я.] Сходознавець Тимофій Іванович Грунін // Архіви України, 1971, № 1, с. 16; Dashkevich Ia.R. Zrunin Timofej Ivanovič // Naukakan sovetakan hanragitaran. Erevan, 1977, hat. 3, p. 237.*

²⁵ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр., с. 39.

²⁶ Там само, с. 39–40.

катедри західноєвропейської культури. Д. Гордєєв був заарештований у 1933 р. і в лютому 1934 р. був засуджений до таборів. Ув'язнення перебував у Байкало-Амурському таборі. По звільненню 1936 р. проживав у Грузії, займаючись дослідженням грузинської архітектури. Однак вченого фактично не публікували, невдалою виявилась і його спроба налагодити співробітництво з редакцією “Византийского временника”²⁷.

Як вченого високо цінував Д. Гордєєва його вчитель Ф. Шміт, який ще 1922 р. так відгукувався про свого учня: “Колишній студент Харківського університету, нині дійсний член Кавказького історико-археологічного інституту Дмитро Петрович Гордєєв являється на сьогодні одним з найенергійніших дослідників мистецьких пам’яток. За найнесприятливіших зовнішніх умов Д.П. Гордєєв, ось уже п’ять років, провадить самостійну науково-дослідну роботу в Грузії, і його праця дала вже блискучі результати. Я думаю, що було б у вищій мірі бажаним відновити і офіційно оформити зв’язки Д.П. Гордєєва з рідним йому Харковом, щоби оживити тут дещо занепалу за останні два роки працю у сфері мистецтвознавства”²⁸.

Тож, вже 29 серпня 1962 р. Дашкевич відіслав листа до Тбілісі²⁹:

Львов, 29.VIII.1962 г.

Многоуважаемый Дмитрий Петрович!

Обращаюсь к Вам с большой просьбой. В настоящее время я заканчиваю очерк развития арменоведения на Украине и, в связи с этим, я столкнулся с некоторыми фактами, которые я смогу осветить только при Вашей благосклонной помощи.

В конце [19]20-ых гг. в Харькове работала искусствовед Елена Никольская, которая занималась исследованием армянской миниатюры. Так, например, ее статья “До вивчення вірменського мініатюрного малярства. Рукопис № 2743 Ечміадзінської бібліотеки” была напечатана в журнале “Східний світ”³⁰, 1928, № 7–8, стр. 347–356.

²⁷ Корниенко В.В. Вопрос об участии Д.П. Гордеева в новой серии “Византийского временника” (по материалам личного архива ученого) // Византия и византийское наследие в России и мире. Тезисы докладов XX Всероссийской научной сессии византистов (Москва, 3–6 июня 2013 года) / Под редакцией М.В. Грацианского, П.В. Кузенкова. М., 2013, с. 143–145.

²⁸ Цит. за: *Побожій С.І.* Харківська секція кафедри мистецтвознавства (3 історії мистецтвознавчих осередків України 20–30-х років) // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. К., 1994, вип. 1, с. 120–121.

²⁹ ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 1. од. зб. 147, арк. 1–1зв, автограф.

³⁰ Друкований орган Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, що виходив у Харкові у 1927–1931 рр. У 1993 р. відновлений як періодик Інституту сходознавства НАН України.

К сожалению, проф[ессор] Андрей Петрович Коваливский³¹, к которому я обратился с просьбой рассказать мне о дальнейшей судьбе Е. Никольской, не смог сообщить мне ничего определенного. Он рекомендовал мне обратиться к Вам, многоуважаемый Дмитрий Петрович, так как Вы, по его словам, в свое время руководили кружком харьковских искусствоведов-востоковедов³² и располагаете сведениями о Е. Никольской – и даже рассказывали ему о ней несколько лет тому назад во время Вашего пребывания в Харькове.

Буду Вам очень и очень благодарен, если Вы сможете сообщить мне о том, где в настоящее время находится Е. Никольская (если она осталась в живых), занималась ли она исследованием армянского искусства в [19]30-ых гг., в каком направлении развивалась ее дальнейшая исследовательская работа, где печатались ее другие работы и т[ому] п[одобное].

Буду Вам очень благодарен за все, хотя бы и самые скромные, сведения. Прошу Вас извинить меня, что я отнимаю у Вас ценное время, – но я действительно не вижу никого, кроме Вас, кто мог бы помочь мне в решении данного вопроса.

Заранее Вас благодарю.

Остаюсь с глубоким к Вам уважением

Яр. Дашкевич

Мой адрес:

Украинская ССР

г. Львов 4, ул. Радянська, 24, Институт
общественных наук Академии наук УССР,
Дашкевич Ярослав Романович.

Про відправку листа Я. Дашкевич повідомив А. Ковалівському: “За Вашою порадою я звернувся з листом до проф. Д.П. Гордєєва – може він зможе подати мені дальші інформації про О.А. Нікольську. Іронія долі полягає в тому, що якраз два місяці тому я був у Тбілісі якраз у цьому

³¹ Ковалівський, Андрій Петрович (1895–1969) – історик-сходознавець, доктор історичних наук. У 1930-х рр. працював в Інституті сходознавства АН СРСР у Ленінграді. У 1938 р. був заарештований на 5 р. та відбував заслання. По закінченню ув’язнення працював викладачем кафедри іноземних мов у Саранську (1943–1945). Після війни повернувся до Харкова, де продовжив наукову та педагогічну роботу.

³² Я. Дашкевич неправильно називає Д. Гордєєва керівником гуртка мистецтвознавців-сходознавців. У дійсності, останній був керівником Харківської секції київської кафедри мистецтвознавства та заступником директора Інституту історії матеріальної культури у Харкові. Про це Д. Гордєєв повідомляє у листі від 8 вересня 1962 р.

музеї, в якому працює проф. Гордєєв. [А перебуваючи на днях у Києві я лише випадково не зустрівся з С. Таранушенком...]”³³.

Сподівання Я. Дашкевича справились. Д. Гордєєв вже 8 вересня відповів досить розлогим і детальним листом³⁴:

Я.Р. Дашкевичу.

Тбилиси.
8.IX.1962.

Уважаемый Ярослав Романович.

Подтверждая получение В[ашего] заказного авиаписьма от 29.VIII считаю долгом принести извинение за ответ, писанный карандашом, но т[ак] к[ак] я в настоящее время продолжаю еще хворать и врачи мне “рекомендуют” не увлекаться пространными письменными работами, то, для сохранения у себя копии этого отправления, принужден прибегнуть к этой форме написания ответа.

Елена Александровна Никольская, старшая дочь покойного академика Укр[аинской] АН проф[ессора] А. Н[икольс]кого³⁵, окончила Харьк[овские] высшие женск[ие] курсы³⁶ и потом продолжала заниматься историей искусства под руководством проф[ессора] Ф.И. Шмита³⁷, впоследствии академика ВУАН; в основном она специализировалась по “византиноведению” в широком понимании термина, в частности, включая сюда и “христианский Восток”, в том числе и Армению, и Грузию. После открытия в Харькове секции киевской кафедры искусствоведения³⁸ (руководитель

³³ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр., с. 41.

³⁴ Меморіальна бібліотека-архів Я.Р. Дашкевича. Листування. 1962, папка 1, офіційна, А–Д. Широ дякую Д. Гордієнку, В. Корнієнку та Г. Сварник за допомогу у пошуку потрібних архівних матеріалів.

³⁵ Никольський, Олександр Михайлович (1858–1942) – біолог, мандрівник, професор Харківського університету (з 1903 р.), академік ВУАН (з 1919 р.). Див.: Мазурмович Б.Н. Олександр Михайлович Никольський (1858–1942). М., 1983.

³⁶ Система вищої освіти для жінок у Російській імперії, у Харкові діяли з 1913 р.

³⁷ Шміт, Федір Іванович (1877–1937) – візантолог, мистецтвознавець, історик мистецтва. Позаштатний академік РАІМК (з 1926 – ДАІМК), дійсний член ВУАН (1921). У 1922 р. очолював науково-дослідний інститут мистецтвознавства та був ректором інституту археології у Києві. Директор Російського інституту історії мистецтв у Ленінграді (1924–1930). Заарештований 1933 р., засуджений на 5 років виправних робіт. Вдруге заарештований 1937 р., засуджений до страти. Реабілітований 1956 р.

³⁸ Слова написані на рядок нижче, місце та порядок розташування слів вказаний Д. Гордєєвим. Харківська філія Київської кафедри мистецтвознавства – наукова установа, утворена як складова (підсекція) секції історії українського мистецтва Науково-дослідної катедри Історії України (утвор. в Харкові у 1921 р.). У 1923 р. підсекція була приєднана до літературно-етнографічної секції, а згодом вона стала Харківською філією Київської катедри мистецтвознавства.

ак[адемик] Новицький³⁹), потім влившейся в Ін[ститу]т матеріальної культури⁴⁰ (директор Федоровський⁴¹) – вона служила там научним співробітником. Печаталась в харьк[овських] журналах, где, крім известной Вам статті в “Сх[ідному] св[іті]” № 7/8 за 1928 г., опублікувала 2 статті об мініатюрах армянських рукописей:

1) “Мистецтвознавство”, зб[ірка] I, Х[арків], 1928/29 (сборн[ик] в честь ак[адемика] Н.Я. Марра)¹⁾⁴².

2) “Наук[ові] зап[иски], Праці н[ауково-]д[ослідної] катедри іст[орії] європ[ейської] культури”, вип[уск] III, Х[арків]. 1929 (сборн[ик] в честь ак[адемика] Бузескула)²⁾.

Насколько мне известно, Е.А. Н[икольск]ая скончалась либо в конце II мировой войны, либо вскоре после ее окончания.

Более подробные сведения о ней, полагаю, Вы смогли бы получить у ее мачехи Евгении Павловны Никольской, проживающей в Харькове, 14, ул. Володарского, д. 36, кв. 3⁴³.

Позволю себе, кроме просимых Вами сведений, указать, что и я лично работал в области армяноведения. Кончил Харьк[овский] У[ниверсите]т, а в 1917 г. был избран Рос[сийской] АН адъюнктом Кавказского истор[ико]-археологич[еского] ин[ститу]та (КИАИ)⁴⁴, в изданиях которого

³⁹ Новицький, Олексій Петрович (1863–1934) – історик мистецтва, археолог, пам’яткоохоронець. Академік ВУАН (з 1922 р.). Голова Археологічного комітету при ВУАН (з 1924), Софійської комісії.

⁴⁰ Наукова установа, спочатку утворена як складова Науково-дослідної катедри Історії України: секція етнології та краєзнавства (мала підсекції матеріальної культури, духовної культури, краєзнавства). У 1929 р. на базі етнологічно-краєзнавчої секції був створений Інститут історії матеріальної культури, що мав секції археології, етнології та мистецтвознавства. З 1933 р. влився разом з іншими інститутами у Харківський науково-дослідний інститут історії української культури імені академіка Дмитра Багалія (проіснував до січня 1934 р.).

⁴¹ Федоровський, Олександр Семенович (1885–1939) – український геолог, палеонтолог, археолог. У 1920-х рр. керував підсекцією археології етнологічно-краєзнавчої секції Науково-дослідної катедри Історії України, перетвореної 1929 р. на Інститут історії матеріальної культури. Також очолював Харківський Археологічний музей. Професор Харківського державного університету.

⁴² Посилання червоною рукою проставлені самим Д. Гордєєвим. У лівому полі першої сторінки листка під прямим кутом до горизонталі рядків виконано пояснювальний напис: “вставленные примечания см[отри] на обороте”.

⁴³ В архіві Я. Дашкевича листів Є. Нікольської не виявлено, як чернеток листів до неї.

⁴⁴ Кавказький історико-археологічний інститут був заснований 1917 р. у Тифлісі з метою всебічного вивчення історії, археології, етнографії та лінгвістики Кавказу та прилеглих територій. З 1932 р. – складова Закавказького філіалу АН СРСР. У 1936 р. в системі Грузинського філіалу АН СРСР утворений Інститут мови, історії та матеріальної культури, що перебрав на себе функції КІАІ.

(изв[естия]⁴⁵ и бюлл[етени]⁴⁶) и в изд[аниях] Рос[сийской] [потом союзн[ой]⁴⁷ АН так же имеются обо мне сведения (в отчетах⁴⁸ с 1917 и в Осв[едомительных] бюлл[етениях]⁴⁹). Кроме того, см[отрите] журнал “ARS”⁵⁰ (Тифлис, 1918, №№ 1 и 2/3). Состоял руководителем Харьк[овской] секции киевск[ой] каф[едры] искусствоведения и зам[естителем] дир[ектора] И[нститу]та ист[ории] мат[ериальной] культуры (и не руководил кружком харьк[овских] искусствоведов-востоковедов”, как сказано в Вашем письме).

О получении настоящего ответа не откажите в любезности поставить меня⁵¹ в известность по имеющемуся у Вас моему адресу.

Остаюсь с уважением к Вам, готовый к услугам

Д. Гордеев

Добавления, внесенные в копию, посланную IX.1962.

Статьи Е.А. Никольской:

1) К изучению армянской миниатюрной живописи: 2. Иллюстрации рукописей мастера Ованеса из Гизана (табл. XLVII–LI). “Мистецтвознавство”. Збірник 1-й Харківської секції н/д катедри мистецтвознавства. Харків, 1928 [–1929]⁵², стр. 37–52.

2) К изучению армянской миниатюрной живописи: 1. Армянская рукопись XI века Эчмиадзинской библиотеки № 283 (ст. ф.), табл. III–IX. “Наукові записки. Праці н/д катедри історії європейської культури”, вип. III, ДВУ [Харків], 1929, стр. 425–431.

Лишалось знайти адресу С. Таранушенка. З цим проханням Я. Дашкевич звернувся до свого давнознайомого київця Ю. Меженка в листі

⁴⁵ “Известия Кавказского историко-археологического института” – друкований орган Кавказького історико-археологічного інституту, що виходив у 1923–1927 рр.

⁴⁶ “Бюлетень Кавказского историко-археологического института” – друкований орган Кавказького історико-археологічного інституту, що виходив у 1929–1931 рр.

⁴⁷ Слова “потом союзн[ой]” взяті у квадратні дужки самим Д. Гордеевим.

⁴⁸ Щорічні друковані видання Академії наук СРСР (а також її попередниці імператорської Академії Наук та наступниці – Російської академії наук), в яких подавалися короткі звіти про її діяльність.

⁴⁹ “Осведомительный бюллетень Комиссии экспедиционных исследований” – академічний друкований орган, що виходив у 1926–1929 рр. з періодичністю двічі на місяць, у якому публікувались відомості про хід окремих експедицій та обробку здобутого матеріалу.

⁵⁰ “ARS” – щомісячний літературний альманах, який виходив у Тифлісі у 1918–1919 рр. за урядування меншовиків.

⁵¹ Слова написане над рядком, під ним знаходиться закреслене “Вас”.

⁵² У додатках квадратні дужки розставлені рукою самого Д. Гордеева.

від 6 листопада 1962 р., згадавши і про саму конференцію: “Прошу Вас вибачити мені таку довгу мовчанку. І у вересні, і в жовтні я повинен був приїхати в Київ (на конференції в Інституті мовознавства та Інституті історії) – але тому, що в нас, як правило, не дотримують раніше встановлених термінів – я досі ще сиджу у Львові. Лякають, що 23.XI таки почнеться конференція, присвячена вірмено-українським зв’язкам, але я ставлюся до цього нового терміну з великим недовір’ям...”

Якщо Ви знаєте, випадково, адресу С. Таранушенка – напишіть мені будь ласка. Мене цікавлять деякі справи про харківський гурток мистецтвознавців в 20-их рр. і я хотів з цим звернутися до нього.

Може, все ж таки, організатори вірмено-української сесії не підведуть – і сесія відбудеться в другій половині листопада? Не знаю...”⁵³

Адресант звертався по адресу. Вже 9 листопада 1962 р. Ю. Меженко повідомив колезі: “Повертаю довідку про “Бібл[іологічні] вісті” і картку з адресою проф. С.А. Таранушенка. Дехто називає його Таранушенко. Він сам себе називає так я[к] пишу.

Влітку він досить часто відвідував мене. Зараз давненько не був. Чи не захворів...”

Таранушенко Стефан Андрійович
Київ. Вул. Димитрова № 6 пом. 27”⁵⁴.

І вже 17 листопада Я. Дашкевич надіслав першого листа С. Таранушенку⁵⁵:

Львів, 17. XI. 1962 р.

Вельмишановний Стефане Андрійовичу!

Ви, очевидно, будете здивовані, отримавши листа від цілком незнайомої Вам людини.

Мені рекомендували до Вас звернутися проф[есор] А.П. Ковалівський з Харкова та проф[есор] Д.П. Гордєєв з Тбілісі, адресу Вашу я отримав при ласкавій допомозі Юрія Олексійовича Меженка⁵⁶.

⁵³ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем..., с. 255–256.

⁵⁴ Там само, 374 с.

⁵⁵ ІР НБУВ, ф. 278, од. зб. 2959, арк. 1, автограф.

⁵⁶ Меженко (Іванів-Меженко), Юрій Олексійович (1892–1969) – український бібліограф, бібліотекознавець, книгознавець, літературознавець. Випускник Московського університету. Він був основоположником і першим директором Української книжкової палати, першим керівником Всенародної бібліотеки (нині ЦНБУ ім. В. Вернадського), створив Український Науково-дослідний інститут книгознавства (УНК). Зібрав найбільшу Шевченкіану, що налічує понад 15 тисяч творів поета. Низку публікацій пам’яті Ю. Меженка залишив і Я. Дашкевич: *Дашкевич Я.Р., Максименко Ф.П., Сарана Ф.К.* Юрій Алексєевич

Я займаюся дослідженням вірмено-українських зв'язків та, в останній час, працюю над нарисом про українське вірменознавство. В зв'язку з цим, мою увагу привернули праці Олени Нікольської (з групи харківських мистецтвознавців), що займалася дослідженням вірменської книжкової мініатюри. Статті її, як Ви, очевидно, пригадуєте, друкувалися в 1928–1929 рр.

На жаль, всі мої спроби довідатись щось докладніше про Олену Нікольську – зокрема, деякі біографічні дані, відомості про те, чи крім відомих трьох статей (“Наукові записки – праці науково-дослідної кафедри історії європейської культури”, вип. 3, Х[арків], 1929; “Мистецтвознавство”, зб. 1, Х[арків] 1928; “Східний світ”, Х[арків] 1929, № 7–8) вона ще щось друкувала і де саме – закінчилися невдачею.

Буду Вам дуже вдячний, якщо Ви зможете подати мені якісь докладніші відомості про О. Нікольську та про напрям її мистецтвознавчих досліджень.

З глибокою пошаною до Вас

Яр. Дашкевич

Моя адреса:

Львів 4, вул. Радянська 24, Інститут суспільних наук Академії наук УРСР, Дашкевич Ярослав Романович.

Так розпочалось знайомство цих двох видатних постатей української історії, яких С. Білокінь назвав двома масивами “національної культурної спадщини – Ярослава Дашкевича й Стефана Таранушенка. Обоє вони побували в ув'язненні. Стоячи на сторожі національної пам'яті, свято вірячи в незнищенність України, обоє створили й залишили по собі видатні пам'ятки наукової думки”⁵⁷. На думку вченого, Я. Дашкевич та С. Таранушенко є гуманітаріями “нехай іншого плану, але такого самого формату чи калібру”. На переконання С. Білоконя, “ніхто інший не подужав лишити по собі таку кількість світлин і креслеників тих пам'яток [української архітектури і мистецтва. – *О.М.*], що в наступні роки здебільшого з тією самою системністю погинули”⁵⁸.

Меженко (1892–1969) // Советская библиография, 1970, № 2, с. 78–79; Дашкевич Я. Юр Меженко // Український вісник. К.; Львів, 1987, вип. 9/10, с. 118–128; Пам'яті Юрія Меженка / Публ. [12 листів (1962–1967 рр.) Ю. Меженка] та прим. Я. Дашкевича // Сучасність, 1992, № 10, с. 116–123.

⁵⁷ Білокінь С. Ярослав Дашкевич..., 2011, с. 66–67.

⁵⁸ Там само, с. 66.

Стефан Андрійович Таранушенко належить до числа найвидатніших українських вчених-мистецтвознавців. Народився він 9 (20) грудня 1889 р. в м. Лебедин на той час Харківської губернії (нині Сумської області). По закінченні Охтирської класичної гімназії С. Таранушенко вступив до Харківського університету, де вже з 3-го курсу почав провадити наукову діяльність під керівництвом Ф. Шміта. 1916 р. молодий вчений закінчив університет з дипломом першого ступеня і був залишений при Музеї старожитностей і красеного мистецтва для підготовки до професорського звання. 1918 р. С. Таранушенко замінив Д. Гордєєва на посаді старшого асистента, а з 1920 р. – очолив музей, яким керував до 1933 р.⁵⁹ У 1918 р. вченого обрали доцентом історико-філологічного факультету, а 1920 р. – ад’юнкт-професором Українського інституту суспільних наук у Полтаві. 1921 р. С. Таранушенка обрали науковим співробітником науково-дослідної катедри історії української культури, головою якої був акад. Д. Багалій. У 1924 р. монографія “Покровський собор у Харкові” С. Таранушенку була зарахована як дисертація, після захисту якої її автора обрано дійсним членом катедри і завідувачем сектору мистецтва та керівником семінару аспірантів⁶⁰. Паралельно вчений викладав у Харківській академії теоретичних знань, а у 1924–1929 рр. – в художньому інституті. Основною темою наукових досліджень С. Таранушенка була дерев’яна архітектура українського Лівобережжя, проте монографія “Монументальна дерев’яна архітектура Лівобережної України” побачила світ лише 1976 р.⁶¹ Загалом харківський період був для вченого “зоряною годиною”⁶². Однак 1933 р. С. Таранушенко був заарештований. Сидіти йому довелося з Остапом Вишнею, актором театру “Березіль” Йосипом Гірняком та істориком Матвієм Яворським. Тоді 16 жовтня було прийнято рішення “Про ліквідацію МУМ та ХДХІМ і передачу фондів художніх експонатів їх до Всеукр[аїнської] картинної галереї”. Причина полягала в тому, що “Музей українського мистецтва (МУМ) та Харківський державний художньо-історичний музей (ХДХІМ) не виконали покладених завдань, а їх особовий склад засмічено буржуазно-націоналістичними, контрреволюційними елементами (Таранушенко, Чукін, Поплавський та ін.)”⁶³. У лютому 1934 р. трійка ОДПУ УСРР засудила С. Таранушенка на п’ять років таборів, які

⁵⁹ Білокінь С. Велетень мистецтвознавства // ПУ, 1989, № 3, с. 12.

⁶⁰ Там само, с. 14.

⁶¹ Таранушенко С. Монументальна дерев’яна архітектура Лівобережної України. К., 1976, 336 с.

⁶² Білокінь С. Велетень мистецтвознавства..., с. 17.

⁶³ Там само, с. 17.

він відбував у районі Чити разом з іншими своїми колегами, серед яких був і Д. Гордєєв⁶⁴. По відбуванні покарання проживав у Курську і лише 1953 р. вчений зміг переїхати до Києва, де влаштувався в Академію архітектури. 5 вересня 1958 р. президією харківського обласного суду С. Таранушенко був реабілітований. Помер вчений 13 жовтня 1976 р. у Києві, де і похований⁶⁵.

На лист Я. Дашкевича С. Таранушенко, як і Д. Гордєєв, відповів швидко, 20 листопада 1962 р.⁶⁶:

Шановний
Ярославе Романовичу!

Крім названих Вами друкованих праць Олени Олександрівни Никольської інших я не знаю. Може про це міг би докладніше написати Вам проф[ессор] Всеволод Михайлович Зуммер, що зараз живе у Острі Чернігів[ської] обл[асті].

А про саму Ол[ену] Олекс[андрівну] повніше ніж я міг би оповісти Гордіїв – адже вони мешкали в сусідніх дворах і знайомі довший час.

Що я можу сказати? – Вона – донька професора академіка Академії наук УРСР Олександра Михайловича Никольського, ботаніка. Вчилась вона на вищих жіночих курсах у Харк[ові]. Закінчила їх десь біля 1916 р. Слухачка проф[есора] Фед[ора] Ів[ановича] Шміта. Після закінчення працювала в Музеї мистецтв Харк[івського] університету. Пізніш – в науково-дослідних катедрах та в Харк[івському] музеї образотворчого мистецтва. В цьому музеї ще і зараз працюють люди, що в свій час працювали разом з Никольською. Може збереглися і документи з біографією її, хоч це сумнівно. В 1933 р. вона була репресована.

Дату народження певно вміщено в “Списках наукових робітників СССР”, що видавала на початку 20^х рр. Академія Матеріальної культури в Ленінграді. Як що в Львові цього видання цього видання не знайдеться, можна написати директору бібліотеки Ермітажу, у нього безперечно збереглося.

Оце і все, на жаль, що можу я Вам написати. Що в Музеї вона [завідувала] відділом (якимсь) західно-єврейського мистецтва Ви певне знаєте.

З повагою *Таранушенко.*

20-XI-[19]62

Київ.

⁶⁴ Білокін С. Велетень мистецтвознавства..., с. 17.

⁶⁵ Там само, с. 17–18.

⁶⁶ Меморіальна бібліотека-архів Я.Р. Дашкевича. Листування. 1962, папка 5, офіційна, Т–Я, автограф.

Пізніше в листі від 17 лютого 1965 р. С. Таранушенко надіслав Я. Дашкевичу фото, на якому була зображення “групи харківських музейних робітників 1921 р. На ньому – Никольська, Івановська, а також Б. Загайкевич (з галичан)”⁶⁷. На жаль, отримати копію фотографії з архіву Я. Дашкевича не вдалося. Підписи до фото С. Таранушенко навів у листі від 4 квітня 1965 р., де під № 10 числилась і Олена Никольська⁶⁸.

З підготовкою доповіді на україно-вірменську сесію і матеріалами, присвяченими О. Никольській, пов’язаний ще один епізод з життя Я. Дашкевича, про який він написав у листі до І. Бутича⁶⁹, Е. Груніної⁷⁰, а також Д. Гордєєва: “Вчера у меня случился пренеприятнейший случай. Когда я возвращался домой вечером из библиотеки, на меня напали несколько грабителей, которые отняли у меня портфель с бумагами (между прочим – единственный экземпляр статьи, над которой работал полгода...). Вместе с бумагами погибло и Ваше письмо, которое я смог только частично использовать. Буду Вам очень благодарен, если Вы сможете еще раз написать мне адрес родственницы Е. Никольской, проживающей в Харькове, – этот адрес я не успел выписать отдельно, и он у меня погиб. – Такие глупые и непредвиденные случайности, выходит, случаются и сейчас...”⁷¹ На щастя Д. Гордєєв мав звичку робити копії листів, тож зміг частково відновити колезі втрачену інформацію⁷².

Друга наукова сесія присвячена темі дружби вірменського і українського народів відбулась у Києві і Львові з 23 по 27 листопада 1962 р.⁷³

⁶⁷ Меморіальна бібліотека-архів Я. Р. Дашкевича. Листування. 1965, папка 4, С–Я.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Лист до І. Бутича від 17 вересня 1962 р. “Вечером, коли повертався я додому, напали грабіжники та вихопили портфель, в якому був рукопис статті (на якусь там вірменську тему) та всі матеріали до неї... А працював я над нею декілька місяців” [Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / Упор. А. Фелонюк. Львів, 2012, с. 52]. Відповідь І. Бутича від 20 жовтня 1962 р.: “Як матеріали Вашої статті – так і не знайшлися? Мене ця звістка вразила” [Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича., с. 55].

⁷⁰ Лист Е. Груніної від 22 вересня 1962 р.: Меморіальна бібліотека-архів Я.Р. Дашкевича. Листування. 1962, папка 1, офіційна, А–Д.: “Получила Ваше письмо и очень огорчилась за Вас – потерял труд многих месяцев, когда и без того-то не хватает времени!”

⁷¹ ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 1. од. зб. 147, арк. 2–2зв., автограф.

⁷² Лист Д. Гордєєва від 21 вересня 1962 р.: Меморіальна бібліотека-архів Я.Р. Дашкевича. Листування. 1962, папка 1, офіційна, А–Д.

⁷³ Перша сесія була проведена в 1959 р. в Єревані Інститутом історії Вірменської РСР та Науково-дослідним інститутом давніх рукописів. Я. Дашкевич у ній участі не брав, але підготував рецензію на Збірник матеріалів сесії: *Дашкевич Я.Р.* [Рец.:] З історії українсько-вірменських зв’язків. – На зб.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сборник материалов научной сессии. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1961. – 264 с. // УІЖ, 1961, № 6, с. 128–130.

У сесії взяли участь вчені з Єревана, Києва, Тбілісі, Кишинєва, Львова та Ужгорода. Загалом було виголошено 27 наукових доповідей⁷⁴. За матеріалами сесії був виданий збірник “Исторические связи и дружба украинского и армянского народов” (К., 1965). Про перебіг цієї сесії Я. Дашкевич підготував три повідомлення, опублікованих у “Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР”⁷⁵, “Українському історичному журналі”⁷⁶ та паризькому “Revue des Études Arméniennes”⁷⁷, в яких “звернув увагу на питання, зв’язані з архівознавством, археографією та іншими допоміжними історичними дисциплінами”⁷⁸. Загалом українсько-вірменські сесії активізували сходознавчу тематику в українській науці⁷⁹, хоча перед тим, за зізнанням самого Я. Дашкевича, “українське сходознавство було без повітря і без перспектив”⁸⁰.

Про україно-вірменську конференцію згадує Я. Дашкевич і у листі до І. Бутича від 9 жовтня 1962 р.: “У половині листопада передбачається провести у Києві та у Львові вірмено-українську наукову сесію. Якщо доповідь, яку я повинен виголосити, внесуть у київське відділення сесії – тоді зможу приїхати в Київ”⁸¹. Свою доповідь вчений дійсно виголосив на другому засіданні в Києві 23 листопада 1962 р. як то впливає з програми конференції⁸². У листуванні з І. Бутичем також натрапляємо і на подібне прохання-питання до київського колеги в листі від 29 жовтня 1962 р.: “Звертаюсь до Вас, Іване Лукичу, за довідкою. Чи не можете Ви подати мені якісь відомості про С.М. Семка⁸³ – колишнього начальника

⁷⁴ Дашкевич Я.Р., Григор’ян В.Р. Друга наукова сесія істориків України і Вірменії // УІЖ, 1963, № 1, с. 158.

⁷⁵ Я.Д. Друга наукова сесія, присвячена історичним зв’язкам і братерській дружбі українського і вірменського народів // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1963, № 2, с. 97–98.

⁷⁶ Дашкевич Я.Р., Григор’ян В.Р. Вказ. праця, с. 158–159.

⁷⁷ Dachevitch Ya. Deuxième congrès scientifique consacré aux relations historiques entre les peuples ukrainien et arménien // Revue des Études Arméniennes. Nouvelle série, 1964, т. 1, р. 471–475.

⁷⁸ Лист до І. Бутича від 4 грудня 1962 р.: Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича., с. 58.

⁷⁹ Див.: Дашкевич Я.Р. Висвітлення українсько-вірменських зв’язків у літературі 1960–1964 рр. // УІЖ, 1965, № 10, с. 130–137.

⁸⁰ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр., с. 35.

⁸¹ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича., с. 54.

⁸² Вторая научная сессия, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов [программа сессии]. К., 1962, с. 4.

⁸³ Семко-Козачук, Семен Михайлович (1889–1938) – історик, архівіст, суспільно-політичний діяч. В 1925–1929 рр. був ректором Київського інституту народної освіти, протягом 1931–1933 рр. – завідувач Центрального архівного управління УРСР. Загинув у сталінських таборах.

Архівної управи УРСР в 30-х рр. Відомості про нього потрібні мені в зв'язку з моєю наступною доповіддю на вірмено-українській сесії (повинна відбутися в кінці листопада в Києві)”⁸⁴. Прикметно, що С. Семко також належав до числа репресованих українських істориків і, як писав сам Я. Дашкевич, на той час “питання про його реабілітацію, правда, ледь чи колись піднімалось”⁸⁵. Однак відповіді на це питання не отримав (або ж вона не збереглась). Таким чином і на сьогодні постать С. Семка-Козачука залишається майже не відомою⁸⁶.

У своїй доповіді Я. Дашкевич проаналізував близько 150 праць 60 науковців⁸⁷. Однак у вітчизняних публікаціях доповіді ім'я О. Нікольської відсутнє. У статті лише зазначено, що “Вірменська тематика зайняла міцне місце в українському сходознавстві, яке почало бурхливо розвиватись на кінець 20-х років ХХ ст. В 1926 р. в Харкові була створена Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців, що видавала журнал “Східний світ” (1927–1931 рр.). В журналі друкувались статті вірменських, українських, російських сходознавців, що стосувались історії вірмен”⁸⁸. Жодної згадки про О. Нікольську у публікації немає. Проте тут можна вбачати дію радянської цензури. У французькому варіанті статті – значно більшому за обсягом – інформація про харківську дослідницю присутня⁸⁹, хоча й досить лаконічна. Так, до наведеної вище цитати щодо Харківського осередку сходознавства 20-х рр. ХХ ст. Я. Дашкевич додав: “Особливої згадки заслуговують дослідницькі праці сходознавця і мистецтвознавця О. Нікольської

⁸⁴ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича..., с. 56–57.

⁸⁵ Там само, с. 57.

⁸⁶ Він відсутній і у словнику: Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: бібліогр. слов. / Упоряд.: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.В. Василюк; редкол.: Матвеева Л.В. (голов. ред.) [та ін.]. К., 2011.

⁸⁷ Дашкевич Я.Р. Вклад украинской историографии в исследование армянских колоний на Украине // Вторая научная сессия., посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов, Киев, Львов, 23–27 нояб. 1962 г.: Тезисы докладов. К., 1962, с. 11–13; Дашкевич Я.Р. Вклад украинской историографии в исследование армянских поселений на Украине // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов Второй украинско-армянской научной сессии. К., 1965, с. 57–63.

⁸⁸ Дашкевич Я.Р. Вклад украинской историографии в исследование армянских поселений на Украине, с. 60.

⁸⁹ Dachkevych Ya. Les études arméniennes en Ukraine aux XIX-e et XX-e siècles // Revue des Études Arméniennes. Nouvelle série, 1964, t.1, p. 389–411. Рецензії на цю статтю: [Bartikyan G.] // Sovetakan Hayastan. Erevan, 1965, № 7, p. 18; Minasyan M. // Patma-banasirakan handes. Erevan, 1966, № 2, p. 289; Ter-Polosean H. P. // Handes amsawreay. Vienna, 1965, № 1/3, p. 150.

з Харкова, автора серії статей, присвячених вірменській середньовічній мініатюрі⁹⁰, та також навів 6 бібліографічних позицій дослідниці⁹¹.

Після наполегливих спроб Я. Дашкевича дослідити життя і творчість Олени Нікольської, постать харківської дослідниці лише в останній час привернула увагу науковців. Після появи ґрунтовної статті С. Побожія⁹², їй була приділена увага і в узагальненій праці з історії українського мистецтвознавства 20–30-х рр. ХХ ст. Ю. Кочубея та Е. Циганкової⁹³. Містить відповідну статтю і словник українських сходознавців і візантологів⁹⁴, а от упорядники “Енциклопедії історії України”, постать О. Нікольської проігнорували⁹⁵. Деяку інформацію про наукову діяльність дослідниці містить опублікований звіт В. Зуммера про роботу історичної секції Батумського з’їзду⁹⁶. Однак саме наведена Я. Дашкевичем у французькій статті інформація про О. Нікольську була протягом багатьох років єдиною згадкою про харківську дослідницю. Прикметно і те, що на сьогодні в науці О. Нікольська відома саме як сходознавець і мистецтвознавець, натомість Д. Гордєєв у листі до Я. Дашкевича від 8 вересня 1962 р. характеризує її насамперед як візантиніста.

Олена Олександрівна Нікольська народилася 5 листопада (за старим стилем) 1892 р. в Санкт-Петербурзі. Її батьком був відомий вчений-природознавець Олександр Нікольський (1858–1942 рр.) – у майбутньому один з перших академіків ВУАН. О. Нікольська 1916 р. закінчила історико-філологічний факультет харківських Вищих жіночих курсів. Під час навчання значний вплив на становлення наукових інтересів дослідниці мав професор Федір Шміт, за протекцією якого молода дослідниця по закінченні навчання лишилась на посаді молодшої асистентки при Музеї старовини та красних мистецтв Харківського університету. Саме там вона

⁹⁰ *Dachkevych Ya. Les études arméniennes en Ukraine...*, p. 400.

⁹¹ На жаль, вірменський варіант статті на час підготовки цієї статті був недоступний: Ukrainakan patmagrut’yan nerdrume hay-ukrainakan p’oxharberut’yunneri usumnasirut’yan gogcum // Telekagir. Nasarakakan gitut’yunner, 1964, № 6, p. 27–40.

⁹² *Побожій С.* Олена Нікольська. Портрет на тлі тоталітарної доби // ПУ, 1998, № 1, с. 116–123.

⁹³ *Кочубей Ю.М., Циганкова Е.Г.* Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. В.М. Зуммер (1885–1970). К., 2005, с. 21–22. Хоча в іншій монографії на подібну тематику постать О. Нікольської відсутня: *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні (радянський період). К., 2007.

⁹⁴ *Кочубей Ю.* Нікольська Олена Олександрівна // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: бібліогр. слов. / Упоряд.: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.В. Василюк; редкол.: Матвєєва Л.В. (голов. ред.) [та ін.]. К., 2011, с. 162–163.

⁹⁵ Енциклопедія історії України / Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. К., 2010, т. 7: Мл–О.
⁹⁶ *Зуммер В.М.* Работа исторической секции Батумского съезда // *Кочубей Ю.М., Циганкова Е.Г.* Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. В.М. Зуммер (1885–1970). К., 2005, с. 97–98.

познайомилась з Д. Гордєєвим та С. Таранушенком – на той час молодими перспективними дослідниками⁹⁷. За часів радянської влади О. Нікольська працювала в Комітеті з охорони пам'яток старовини та мистецтва, що його очолював Ф. Шміт. Паралельно дослідниця навчається в аспірантурі Харківського інституту народної освіти, бере активну участь в археологічному семінарі Харківського археологічного музею, серед учасників якого був і син Є. Редіна – М. Редін⁹⁸. 18 жовтня 1926 р. при кафедрі західноєвропейського культури було відкрито секцію загального мистецтва, керівником якої було запрошено з Тифліса Д. Гордєєва, а науковими співробітниками призначено О. Нікольську, О. Берладіну та Є. Берченко. Керівником підсекції українського мистецтва призначили С. Таранушенка, а східного – Д. Гордєєва⁹⁹. Саме без групи учнів Ф. Шміта, серед яких і О. Нікольська, на думку Д. Гордєєва, “навіть чи можна було порушувати питання про секцію” мистецтвознавства¹⁰⁰.

Співпрацюючи з комісією кавказознавства, що діяла при Всеукраїнському археологічному комітеті, О. Нікольська особливо активно починає цікавитись проблемами вірменознавства. Вже в травні 1928 р. на з'їзді Всеукраїнської асоціації сходознавства дослідниця виголосила доповідь “Народні течії у вірменській книжковій мініатюрі”, тоді ж під керівництвом фактично Ф. Шміта О. Нікольська розпочала працю над дисертацією “Вірменське мистецтво”¹⁰¹. Однак на початку 1930-х рр. радянський режим розпочав наступ на українську культуру й науку. 10 жовтня 1933 р. був заарештований Д. Гордєєв, 14 жовтня – С. Таранушенко, 15 жовтня – О. Поплавський, а 21 жовтня – В. Зуммер і О. Нікольська, яким інкримінували замах на повалення радянської влади¹⁰². Щодо О. Нікольської у вирок зазначалося, що “будучи членом к[онтр]р[евольюційного] осередку українсько-фашистського блоку при Харківському худ[ожньо]-історичному музеї, активно сприяла створенню бази бойової зброї для організації при музеї і проводила саботажницьку роботу по музейній лінії”¹⁰³. О. Нікольська вирок не визнала і справа була переглянута. Її звинуватили лише по одній статті та рішенням ГПУ УСРР від 21 травня 1934 р. дослідниця отримала три роки таборів умовно зі звільненням з-під варті. Прикметно,

⁹⁷ *Побожій С.* Олена Нікольська..., с. 116.

⁹⁸ Там само, с. 118.

⁹⁹ *Побожій С.І.* Харківська секція кафедри мистецтвознавства..., с. 120; *Побожій С.* Олена Нікольська..., с. 119.

¹⁰⁰ Цит. за: *Побожій С.* Олена Нікольська..., с. 119.

¹⁰¹ *Побожій С.* Олена Нікольська..., с. 120.

¹⁰² Там само, с. 122.

¹⁰³ Цит. за: *Побожій С.* Олена Нікольська..., с. 122.

що “підставою для притягнення Нікольської є свідчення Гордєєва, які не мають конкретного характеру”¹⁰⁴. Натомість Д. Гордєєв і С. Таранушено підписали звинувачувальний протокол. По поверненні з ув’язнення О. Нікольська працювала в Харківському художньо-історичному музеї, перетвореному згодом у Харківську картинну галерею. Під час Другої світової війни дослідниця арештовувалась гестапо. Померла О. Нікольська 1943 р. на території Польщі.

Отже, на прикладі збору інформації до доповіді на другу україно-вірменську сесію можна не лише побачити наполегливу працю Я. Дашкевича над опрацюванням матеріалу, а й прагнення якнайповніше висвітлити те чи те питання, зібрати якнайбільше інформації. Однак за такої наполегливості залишається відкритим питання, чому Я. Дашкевич не звернувся до мачухи О. Нікольської, адресу якої він мав¹⁰⁵?

На відміну від багатьох своїх “обережних” сучасників, в умовах жорстокого радянського режиму Я. Дашкевич не боявся, а наполегливо повертав у науковий світ репресованих колег. Прикметно, що як і він сам його адресати – Д. Гордєєв і С. Таранушенко також пройшли через систему радянських концтаборів. Власне таким – неугодним режиму – було все коло Дашкевича. Той же Ю. Меженко також постійно перебував під пильним оком спецслужб, і саме навколо нього “гуртувалось невелике товариство колишніх ув’язнених, “недостріляних”¹⁰⁶. У процесі підготовки доповіді вчений зав’язав контакти з іншим відомим репресованим сходознавцем Т. Груніним, через його небогу Е. Груніну – відомого тюрколога, листування з якою підтримував протягом багатьох років¹⁰⁷, а в листі від 5 травня 1962 р. також запрошував долучитись до участі в тій самій другій україно-вірменській сесії: “Я хотел Вам сообщить более-менее определенные сведения о предстоящей армяно-украинской сессии, на которой столь желательно было бы заслушать сообщение Тимофея Ивановича и Ваше”¹⁰⁸.

Таким чином, реконструкція одного з епізодів наукової біографії Ярослава Дашкевича не лише доповнює біографію харківської дослідниці О. Нікольської, а й проливає світло на творчий метод вченого та дає змогу під децю іншим кутом зору побачити загалом інтелектуальне життя української інтелігенції другої половини ХХ ст.

¹⁰⁴ Цит. за: *Побожій С.* Олена Нікольська..., с. 122.

¹⁰⁵ Принаймні в архіві Я. Дашкевича ні листів Євгенії Павлівни Нікольської, ні чернеток листів до неї самого Я. Дашкевича виявити не вдалось.

¹⁰⁶ *Сварник Г.* Передмова, с. IV–V.

¹⁰⁷ Див.: Меморіальна бібліотека-архів Я.Р. Дашкевича. Листування.

¹⁰⁸ Меморіальна бібліотека-архів Я.Р. Дашкевича. Листування. 1962, чернетка, автограф.